

Inhoud

Inleiding 11

I AUTONOMIE ALS POLITIEK IDEEAAL

1 'Oude politiek': de strijd tussen links en rechts 21

Het kabinet dat de geluksmachine uitzet 21

Positieve en negatieve vrijheid 25

Autonomie en emancipatie 29

Veiligheid als bescherming van vrijheid 34

Gelijkheid in toekenning van vrijheid 39

Individuele en collectieve verantwoordelijkheid 48

Tussenbalans (1): De taakverdeling in het politieke huis 54

II VADERTJE STAAT

2 Schade aan anderen 63

Illusies van onbeperkte vrijheid: bericht uit Amerika 63

Rookverbod in de horeca 66

Strijd om de zondagsrust 71

Ayaan Hirsi Ali's recht om te beledigen 77

Het schadebeginsel in de praktijk 84

- 3 Paternalisme 87
Het vU-kabinet: André Rouvoets Bijbelse vrijheidsbegrip 87
Een meisje alleen op zeilreis 93
Bemoeienis met ongezonde levensstijlen 101
Collectieve zelfhulp 108
Paternalisme in de praktijk 111

- 4 Verheffing 114
Wouter Bos op de bres voor de volksverheffing 114
Een beter mens en een betere maatschappij 117
Ontplooiing van talent: op naar de perfecte meritocratie 119
Subsidies voor de kunsten 125

Tussenbalans (2): De huisregels 132

III ECONOMISCHE ONTWIKKELING

- 5 Welvaart 141
De kredietcrisis, schulden en de staat 141
Het neoliberale geloof in de vrije markt 145
Meer welvaart, meer welzijn? 150
Bruto nationaal geluk 155
Topinkomens als sociale grens aan de groei 160

- 6 Werk en vrije tijd 168
Jan-Peter Balkenendes strijd tegen de jansaliegeest 168
Werk – van vervulling tot vervreemding 172
Maximaal werken of vrije tijd genieten? 178
Tijdsautonomie 185
Beroepszeer en betekenisvol werk 191

- 7 Duurzaamheid 199
De top van Kopenhagen 199
Ecologische grenzen aan de groei 203
De vrijheid van toekomstige generaties 211
Klimaatverandering 218

Tussenbalans (3): De zorg voor het huis 223

IV CULTURELE DIVERSITEIT

- 8 Erkenning van identiteiten 233
Rekruten uit het Ashantijnse rijk 233
De erkenning van verschil 235
Geert Wilders' minachting voor de islam 239
Autonomie en dwang in culturen 246
Neutraliteit tussen culturen 251
Een toekomst voor het verzuilingsmodel? 255

- 9 Nationale identiteit 258
Máxima's zoektocht naar 'de' Nederlander 258
De noodzaak van emotionele identificatie 262
Immigratie: de grens trekken 265
Op inburgeringscursus: cultuur à la carte 274
Staat en natie 280

- 10 Integratie van de gemeenschap 283
Mark Rutte over de Turkse gemeenschap 283
Twee opvattingen van integratie 285
Integratie als politiek ideaal 290
Het integratiecontract: rechten en plichten 296
De kunst van het mengen 304

Tussenbalans (4): De bewoners en hun relaties 309

Conclusie 317

Dankwoord 327
Noten 329
Bibliografie 355
Namenregister 369

Inleiding

Vrijheid is een omstreden begrip. Links en rechts proberen het in te lijven voor hun eigen doeleinden. Dit zegt de voormalige leider van GroenLinks, Femke Halsema, in haar boek *Zoeken naar vrijheid* (2011):

In onze samenleving is vrijheid (...) een schaars goed dat vooral toevalt aan Nederlandse autochtone burgers die wat ouder zijn, die bemiddeld zijn, beter opgeleid en mondig zijn, en die vrijwillig bewegen binnen de benauwde burgermansmoraal van het kabinet-CDA-VVD. Alle anderen hebben in toenemende mate te maken met beperking van hun vrijheid en de VVD werkt daar – helaas – enthousiast aan mee. Wat te denken bijvoorbeeld van het initiatief van de VVD'er Weekers om buiten het blowen te verbieden? De opmerkingen in de VVD-integratienota dat een allochtoon pas goed is geïntegreerd als hij juicht voor het Nederlands elftal, of de voorstellen van Ayaan Hirsi Ali om de staat de opvoeding te laten overnemen van kansarme, allochtone ouders. (...) Ik vind het niet acceptabel dat vrijheid een schaars goed is en dat, als dit kabinet doorgaat en zijn zin krijgt, vrijheid van velen zelfs schaarser wordt.¹

Vaak koppelen we in de politiek 'vrijheid' aan liberalisme en liberalisme aan de VVD. Halsema protesteert daartegen: vrijheid is niet alleen van rechts. Sterker, zij werpt zich met GroenLinks op als de 'echte' verdediger van de vrijheid, vrijheid voor iedereen. Bij de VVD zijn ze het daar natuurlijk niet mee eens. Toen zij in 2005 een nieuw beginselmanifest schreven, doopten ze het *Om de vrijheid* (2005). De inleiding bevat een opmerkelijke passage:

Aan de inspanningen van christendemocraten en sociaaldemocraten danken wij de politieke emancipatie van de calvinistische ‘kleine luyden’, van het rooms-katholieke ‘volksdeel’ en van het arbeidersproletariaat. Maar de liberale conceptie van het staatsburgerschap heeft een belangrijke bijdrage betekend die deze emancipatie heeft mogelijk gemaakt en heeft – toen zowel als nu – mede het einddoel bepaald: de opname van achtergestelde groepen binnen die in wezen burgerlijk-liberale Nederlandse samenleving.²

Het is alsof de vvd zegt: andere politieke stromingen kunnen strijden voor de vrijheid wat ze willen, daarmee strijden ze in feite voor een liberaal ideaal. Meteen hierop volgt een minstens zo opmerkelijke passage, die we goed kunnen lezen als een indirect antwoord aan Halsema:

Ook in de recente geschiedenis zijn liberalen steeds wegbereiders geweest. De uitdijende verzorgingsstaat met zijn uitwassen, zoals de grootschalige uitkeringsfraude, werd al decennia geleden door liberale politici aan de kaak gesteld. Het waren liberalen die al vroeg waarschuwden tegen het eenzijdige volkshuisvestingsbeleid, dat verantwoordelijk is geweest voor segregatie en gettovorming in oude stadswijken. Toen liberalen pleitten voor veiligheid en meer blauw op straat, werden zij met de vinger nagewezen als vertegenwoordigers van ‘law and order’. Inmiddels beschouwen alle politieke partijen veiligheid als hoogste prioriteit. (...) Steeds waren liberalen de vernieuwers en hervormers.

De boodschap is niet mis te verstaan. De nieuwe strengheid in sociale zekerheid, volkshuisvesting en veiligheidsbeleid dient de echte vrijheid. De toon is een mengeling van verongelijkheid (andere partijen zagen het eerst niet; ‘we werden met de vinger nagewezen’) en triomfalisme (nu omarmt iedereen onze ideeën).

Twee voorlopige conclusies dringen zich op. Een: van links tot rechts doet men graag een beroep op ‘vrijheid’ als een van de belangrijkste idealen, zo niet het belangrijkste politieke ideaal. Twee: er is geen consensus over wat we onder vrijheid moeten verstaan. Het citaat van Halsema hierboven wekt wellicht de indruk dat zij het met de vvd eens is over wat vrijheid is, alleen dat het een kwestie is van de

vrijheid van sommigen (Halsema’s oudere autochtone burgers) versus een vrijheid van allen (die dan door Halsema verdedigd zou worden). Maar zoals we zullen zien is dat misleidend: ook de invulling van het begrip vrijheid zelf is omstreden. Dat roept de vraag op: welke strijd gaat er schuil achter het alomtegenwoordige gebruik van het sterke merk ‘vrijheid’?

In dit boek wil ik enkele van de prangendste politieke kwesties in het Nederland van het eerste decennium van de 21ste eeuw van de grond af doordenken, vertrekkend vanuit het perspectief van het vrijheidsideaal. Ik neem drie langlopende ontwikkelingen als uitgangspunt die Nederland de afgelopen decennia ingrijpend hebben getransformeerd: ontzuiling, groei van de welvaart en migratie. De ontzuiling zorgde voor een privatisering van opvattingen over hoe het persoonlijke leven in te richten (‘dat mag iedereen zelf weten’). De naoorlogse welvaart bracht nieuwe vragen over de waarde en houdbaarheid van verdere economische groei. Migratie maakte Nederland tot een land dat werd gekarakteriseerd door culturele diversiteit. Door deze drie ontwikkelingen zijn nieuwe politieke kwesties op ons af gekomen die niet in het vertrouwde sjabloon van links tegen rechts passen, maar vaak linkse en rechtse partijen intern splijten. De vraag die ze kwelt en die centraal staat in dit boek is: stel dat vrijheid het hoogste politieke ideaal is, wat moet de staat dan in deze nieuwe omstandigheden doen om voor zijn burgers vrijheid te realiseren?

Die vraag is niet een vraag voor ‘de staat’ als ver van ons af staande abstractie. Die vraag gaat ons allemaal aan. Politiek vindt altijd plaats in een politieke gemeenschap (in ons geval Nederland) die we kunnen zien als een huis. Wij zijn de bewoners van het huis en politiek dient om onze huisregels vast te stellen: wie er mag binnenkomen als nieuwe bewoner, wat de bewoners voor elkaar moeten doen om het huiselijk leven draaglijk te houden, maar ook waarin zij elkaar vrijlaten. Ik zal voor het gemak telkens spreken van ‘de staat’ als het Dageelijks Bestuur en Uitvoerend Comité tegelijk van ons huis (anderen zouden liever de term ‘overheid’ gebruiken). En ik zal spreken van ‘politieke idealen’ als opdrachten aan de staat: als taken die het huisbestuur voor zijn burgers moet realiseren. Vrijheid, maar ook veilig-

heid, gelijkheid en vele andere politieke idealen zullen zo de revue passeren. Voortdurend zal ik in dit boek de vraag stellen: gaat het hier wel om een *politiek* ideaal? Zou de staat zich hier wel mee moeten bezighouden, als hij het hoogste ideaal, vrijheid, wil realiseren?³

Deze politieke idealen staan tegenover ‘persoonlijke idealen’: de doelen die we in ons persoonlijk leven nastreven. Waar burgers in vrijheid kunnen leven, hebben zij een brede waaier aan persoonlijke idealen, die vaak niet door anderen gedeeld worden. De een wil trouwen, de ander blijft het liefst vrijgezel, de een wil als zelfstandig ondernemer werken, de ander blijft liever in loondienst. Daarmee is het bevorderen (of juist ontmoedigen) van huwelijk of het ondernemerschap echter nog geen zaak voor de staat. Dat is pas het geval als we er speciale redenen voor kunnen aangeven: bijvoorbeeld dat zo’n politiek de vrijheid van iedereen zou dienen. We moeten kritisch over die redenen nadenken: zijn ze wel of niet geldig? Die lastige vraag zal ik als politiek filosoof telkens weer aan u als lezer voorhouden. Dit wekt wellicht de indruk dat ik nogal sceptisch oordeel over de staat en het liefst een zo klein mogelijke overheid zou willen die zich met zo min mogelijk zaken bezighoudt. Dat is niet het geval. Ik probeer te bekijken of er goede redenen zijn voor de staat om zoveel zaken aan te pakken. Ook voorstanders van een ambitieuze staat hebben er belang bij te weten waarom al die zaken die zij aan de staat willen overlaten daar echt het beste thuis zijn.

In deel II zal ik me storten op de politieke controverses die het gevolg zijn van de naoorlogse ontzuiling. De individuele vrijheid om het eigen leven in te richten is enorm toegenomen. De streng normerende en sanctionerende invloed van religie en levensbeschouwing is de afgelopen decennia grotendeels verdwenen en het individu heeft het heft in eigen handen genomen. Velen bekritisieren deze erfenis van de jaren zestig en zeventig nu. De vrijheid zou zijn doorgeschooten. Als reactie daarop klinken pleidooien voor een strengere moraal. De burger moet weer worden opgevoed. De politiek heeft zich naar deze pleidooien gericht, niet alleen door te praten over normen en waarden en fatsoen, maar ook door sneller in te grijpen als iemand er een puinhoop van maakt. Onderwerpen rondom de persoonlijke levensstijl (opvoeding, seksualiteit, gezondheid) worden zo gepoliti-

seerd. Dit riekt naar paternalisme en betutteling, zeggen tegenstanders van deze benadering. Wie zijn eigen welzijn schaadt, moet zelf op de blaren zitten. Vrijheid houdt ook in dat je je eigen fouten mag maken. Ontoelaatbaar, volgens voorstanders, want vrijheid is niet grenzeloos. Hier gaat het erom hoe de staat zich verhoudt tot de invulling van de vrijheid in de persoonlijke levenssfeer. Mogen individuen hun vrijheid in de privésfeer naar believen invullen of stuiten zij daarbij op grenzen aan hun vrijheid?

In deel III staat een andere erfenis van de eerste naoorlogse decennia centraal, namelijk de explosieve stijging van de economische welvaart en de opkomst van de consumptiemaatschappij. Globalisering van productieprocessen, privatisering en liberalisering kwamen daar in de jaren tachtig en negentig bovenop. Voorstanders prezen deze veranderingen aan als vooruitgang, en wel zo sterk dat vooruitgang stilzwijgend synoniem werd aan economische voorspoed. Maar met de voorspoed kwam de kritiek: economische groei zou van middel tot doel op zichzelf zijn geworden, met allerlei nadelen op andere terreinen tot gevolg. Denk aan stress en burn-out bij degenen die niet kunnen meekomen in het hoge tempo op de werkvloer. Uit ecologische hoek kwam kritiek op de milieuvervuiling, afname van biodiversiteit en klimaatverandering als gevolg van de gestegen productie. Welvaart heeft veel vrijheid gebracht, maar tegelijkertijd komen ook hier grenzen in beeld. In dit deel zal ik de vraag stellen of verdere verhoging van de welvaart en maximale inzet van arbeid in de toekomst leidend moeten zijn, of dat juist een meer ontspannen systeem met meer vrije tijd en nadruk op duurzaamheid onze vrijheid vergroot.

In deel IV ten slotte bespreek ik de gevolgen van de immigratie van gastarbeiders. Die leidde tot een multiculturele samenleving, en volgens sommigen tot een ‘multicultureel drama’. Migrantengemeenschappen maken gebruik van hun vrijheid door zich te organiseren op religieuze, etnische, culturele of andere grondslag. Tegelijk roept die vorm van vrijheid nieuwe vragen op over de toelaatbaarheid van culturele gebruiken. Symbool daarvoor staat de vraag of moslima’s vrij moeten zijn om overal een hoofddoek (of zelfs boerka) te dragen. Ook hier zijn we dus weer geconfronteerd met de vraag of er grenzen

aan de vrijheid zijn: in hoeverre moet de staat deze culturele identiteiten erkennen en ruimte geven? En aan de andere kant: wat hebben de bewoners van het huis nog met elkaar gemeenschappelijk als er zoveel verschillende culturen naast elkaar leven? Ook die vraag zal ik behandelen door te bezien of het een politiek ideaal is dat de Nederlandse staat een nationale identiteit uitdraagt en migranten probeert te laten integreren.

Het is een ambitieuze agenda en elk van deze kwesties is normaal gesproken een boek op zich. Ik zal dan ook niet overal voldoende diepte in kunnen gaan. Ik wil een poging doen grip te krijgen op de tijd waarin we leven en een overzicht te geven van de verschillende politieke uitdagingen en hoe die allemaal op de een of andere manier samenhangen met de vraag wat we als politieke gemeenschap delen. Er is in Nederland altijd een sterke stroming geweest die veel van de staat verwacht (verzorging van wieg tot graf). Maar er zijn ook, nu meer dan ooit, sterke krachten die zich afkeren van de staat. Dat heeft in de eerste jaren van de 21ste eeuw tot hernieuwde polarisatie geleid. Het geschied op de internetfora, het stevige debat in de Tweede Kamer en de scherpstrijperij op de opiniepagina's van de kranten vormen het uitgangspunt voor dit boek. Aan het eind van een van zijn analyses van het populistische ongenoegen in de politiek schrijft *NRC*-columnist Bas Heijne:

Nu er steeds meer boze stemmen opgaan om de geloofsartikelen van de verlichting maar aan de kant te schuiven, omdat het slappe leugens zouden zijn, is het tijd ze opnieuw tegen het licht te houden. Gelijkheid, tolerantie, vrijheid – hoe kun je die begrippen vrijmaken van gemakzucht en opnieuw betekenis geven?⁴

Helaas beantwoordt Heijne de vraag die hij stelt niet. Dit boek is een poging dat wel te doen. Mijn centrale ankerpunt is het vrijheidsideaal. Ik ga ervan uit dat het vrijheidsideaal van blijvende waarde is, maar wel opnieuw herijkt moet worden. De vraag is of we ook in de toekomst ons huis nog steeds bewoonbaar kunnen houden, en welke rol het vrijheidsideaal daarin kan en moet spelen.

De delen II, III en IV vormen de hoofdmaaltijd van dit boek. Deze

delen kunnen los van elkaar en in willekeurige volgorde gelezen worden (u kunt dus ook een deel overslaan als het onderwerp u minder interesseert). Misschien nog wel het belangrijkste zijn de tussenbalansen aan het eind van elk deel, waarin ik formuleer wat ik aan dat deel zou willen overhouden. Samen vormen de tussenbalansen de filosofische rode draad van het boek. In deel I zal ik voor dit alles de fundamenten leggen. In het eerste hoofdstuk breng ik het vrijheidsideaal in kaart en beschrijf ik hoe dat ideaal tot uitdrukking komt in de 'oude' politiek waarin links tegenover rechts staat. Pas dan zijn we goed toegerust om de nieuwe politieke kwesties, die links en rechts de afgelopen tijd intern gespleten hebben, te kunnen aanpakken.